

Emergența bunei-credințe ca valoare europeană. Perspectiva clauzelor abuzive

The Emergence of Good Faith as a European Value. The Unfair Terms Perspective

Sorin-Claude MODREANU¹, Andrei-Alexandru SOLOMON²

Rezumat: Buna-credință, ca valoare juridică moralizatoare, nu face parte din nucleul dur al valorilor Uniunii Europene, lipsindu-i vizibilitatea. Cu toate acestea, buna-credință este astăzi integrată în diverse acte normative ale Uniunii Europene. Un exemplu relevant pentru studiul relației dintre conceptul străvechi de bună-credință și dreptul unional este oferit de Directiva 93/13/CEE a Consiliului din 5 aprilie 1993 privind clauzele abuzive în contractele încheiate cu consumatorii. Cu precădere, vom studia efectul pe care îl produce art. 3 al Directivei sus-amintite, care consacră standardul în funcție de care se poate stabili caracterul abuziv al unei clauze contractuale. În prezentul articol, ne propunem să analizăm cadrul normativ în materia clauzelor abuzive, pornind de la nivelul Uniunii Europene și continuând cu impactul resimțit în dreptul intern. În analiza acestor elemente, vom utiliza reperele oferite de jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene și de jurisprudența instanțelor interne.

Cuvinte-cheie: Bună-credință, clauze abuzive, contracte încheiate cu consumatorii, CJUE.

Abstract: Good faith, as a moralizing legal value, is not part of the core of the European Union's values and lacks visibility. However, good faith is nowadays enshrined in various pieces of EU legislation. A relevant example for studying the relationship between the ancient concept of good faith and EU law is Council Directive 93/13/EEC of April 5, 1993 on unfair terms in consumer contracts. In particular, we will study the effect of Article 3 of the abovementioned Directive, which enshrines the standard according to which the unfairness of a contractual term can be established. In this article, we intend to analyze the regulatory framework on unfair terms, starting from the European Union level and continuing with the impact felt in domestic law. In analyzing these elements, we will use the benchmark cases extracted from the case law of both the European Court of Justice and the national courts.

Keywords: Good faith, unfair terms, consumer contracts, CJEU.

¹ Doctorand, Facultatea de Drept, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, e-mail: modreanu.sorin@yahoo.com.

² Doctorand, Facultatea de Drept, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, e-mail: andreialexandru.solomon@gmail.com.

1. Introducere

Premisele acestui studiu sunt reprezentate de aparenta incongruență între locul bunei-credințe în conceperea și evoluția dreptului privat pe continentul european (în special a dreptului contractelor) și cadrul normativ unional în vigoare, în care se poate observa lipsa unei reglementări care să reflecte caracterul esențial al acestui principiu.

Buna-credință este o noțiune care, grație itinerariului consacării sale ca valoare juridică, cunoaște o multitudine de sensuri și dimensiuni. Fiind inițial un concept aflat la intersecția dintre valorile religioase, morale și sociale, tranziția sa către drept nu a însemnat o detașare completă și definitivă de elementele anterior amintite ci, mai curând, o sinteză a acestora și o adaptare la particularitățile unui concept juridic.

Păstrându-și acest caracter polisemantic și fluid, buna-credință a reprezentat un instrument util de-a lungul timpului pentru flexibilizarea normelor juridice, pentru echilibrarea poziției părților contractante și pentru introducerea unor valori morale indispensabile în drept³. Eficiența acestui concept juridic, validată în peste două milenii de existență⁴, i-a asigurat locul între cele mai importante construcții juridice ale sistemului de drept continental, influențând într-o măsură importantă principalele culturi juridice europene.

Cu toate acestea, principalele avantaje pe care le aduce introducerea unui asemenea concept într-un sistem juridic au fost interpretate și ca neajunsuri, exemplul cel mai relevant fiind cel oferit de *common law*-ul britanic, așa cum vom putea observa în continuare. Din acest punct de vedere, nu poate fi afirmat caracterul incontestabil și inerent al bunei-credințe în orice sistem de drept, existând încă dificultăți în a acomoda instituții juridice cu o evidentă dimensiune morală în culturi juridice cu un atașament profund față de libertatea de voință cvasi-absolută.

Aceste dezbateri teoretice se reflectă și în dreptul Uniunii Europene. Dreptul unional este conceput pentru a reflecta și proteja valorile și țelurile comune ale statelor membre, reglementând aspectele de primă importanță pentru buna-funcționare a Uniunii. Afirmând caracterul de valoare juridico-morală europeană al bunei-credințe, ar trebui să o regăsim ca parte esențială a unor reglementări unionale în materii specifice, precum cea contractuală. În continuare, vom explora referirile la buna-credință ce se regăsesc în instrumentele normative ale Uniunii Europene și în proiectele de acte normative care nu au fost încă adoptate, pentru a le compara cu modelul oferit de reglementările interne ale statelor membre și pentru a căuta explicații cu privire la eventualele diferențe descoperite.

³ Gherasim D., *Buna-credință în raporturile juridice civile*, Editura Academiei, București, 1981.

⁴ Floare M., *Buna și reaua-credință în negocierea și executarea contractelor de drept comun*, Editura Universul Juridic, București, 2015, p. 34.

2. Emergența bunei-credințe în Europa

Pentru a analiza emergența bunei-credințe pe continentul european sunt necesare scurte observații comparativ-istorice. Așa cum se afirmă în literatura de specialitate care tratează dreptul comparat, dreptul continental (romano-germanic) are trei principale surse de influență: dreptul roman, dreptul canonic și cutumele triburilor germanice din nordul Franței⁵.

Cea mai veche dintre acestea, dreptul roman, a reprezentat contextul juridic al consacării conceptului de bună-credință (*bona fides*). Întâi, buna-credință a fost asimilată de spațiul roman de cultură și civilizație ca valoare religioasă și morală, jucând un rol important în buna funcționare a societății romane în Epoca Veche și cea Stăveche⁶. Reputatul filolog și istoric al religiilor, G. Dumézil, atribuie introducerea și celebrarea cultui zeiței Fides la Roma regelui legendar de origini sabine, Numa Pompilius, începând cu sec. VIII î. Hr.⁷. În acest punct, *fides* este sinonimă cu dreapta intenție, respectarea cuvântului dat⁸, încrederea și loialitatea. Devenind treptat un element esențial în religia, etica și conștiința romană, prin efortul inovator al pretorului peregrin, *fides* devine *bona fides*, fiind astfel receptată ca instituție juridică începând cu sec. II î. Hr. (producându-și efectele specifice în special în domeniul contractual)⁹.

Principalele sale ipostaze concrete sunt reprezentate de contractele de bună-credință și *bonae fidei judicia* (acțiunile de bună-credință).

Contractele de bună-credință sunt, alături de contractele *stricti juris*, cele două elemente ale clasificării contractelor în funcție de puterea de apreciere a judecătorului în litigiile contractuale. Distincția dintre cele două și consacrarea contractelor de bună-credință sunt esențiale, îndepărtând perspectiva dreptului roman de formalismul tradițional și flexibilizând domeniul contractual. Astfel, în litigiile izvorâte din contracte de drept strict, rolul judecătorului era unul mult redus, limitat la aprecierea veridicității susținerilor părților, verificând contractul din perspectiva formei și nu a conținutului. Spre deosebire de acestea, contractele *bonae fidei* permiteau judecătorului să intervină energic în conținutul contractual, suplinind omisiuni ale părților, determinând intenția reală a acestora în funcție de

⁵ Ciucă V. M., *Drept privat comparat. Lecțiuni*, volum I, Prolegomene, ed. a III-a, *corrigenda, addenda et incrementa*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2019, pp. 145-146.

⁶ Valsan R., *Fides, bona fides, and bonus vir: Relations of trust and confidence in Roman Antiquity*, în *Journal of Law, Religion and State*, volumul 5, nr. 1/2017 (pp. 48-85), p. 16, <https://doi.org/10.1163/22124810-00501003>; Ciucă V. M., *Drept roman. Lecțiuni*, volum I, ed. a II-a *addenda, corrigenda et incrementa*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2014, p. 45.

⁷ Dumézil, G., *La religion romaine archaïque*, Editura Payot, Paris, 1974, pp. 208-209.

⁸ Cicero, *De officiis*, I. 7.23, traducerea împreună cu Introducerea și Note de Peabody A. P., Editura Little, Brown and Co., Boston, 1887; Floare M., *Buna și reaua-credință în negocierea și executarea contractelor de drept comun*, Editura Universul Juridic, București, 2015, pp. 34-37.

⁹ Floare M., *op. cit.*, pp. 34-37.

circumstanțele concrete ale cauzei, apreciind asupra bunei-credințe a cocontractanților¹⁰.

Acțiunile de bună-credință au reprezentat o evoluția importantă a dreptului roman, aducând cu sine o schimbare de optică ce avea să reformeze vechiul sistem rigid și formalist. Într-o clasificare ce corespunde celei sus-amintite privitoare la contracte, *actio ex fide bona* conferă judecătorului o largă putere de apreciere, care nu mai este limitată la verificarea îndeplinirii formalităților specifice legislațiilor. Judecătorul analiza în detaliu raportul juridic contractual stabilit între părți, în temeiul clauzei *ex fide bona* (*quidquid ... dare facere oportet ex fide bona*¹¹), ce se regăsea în formulă. Astfel, judecătorul urma să stabilească conținutul concret al obligațiilor părților, acestea fiind determinate inclusiv de ceea ce buna-credință impune, deci inclusiv acele efecte implicite ale acordului de voințe al părților¹². De asemenea, aceste acțiuni permit sancționarea relațiilor ce nu sunt întemeiate pe *jus civile*, oferind protecție și acelor înțelegeri la care luau parte peregrinii și asigurând forță juridică contractelor întemeiate pe conceptul de *fides*. În acest fel, buna-credință devine un standard judiciar de interpretare și sursă de obligații contractuale implicite, fiind din acest punct un reper al dreptului contractual roman¹³.

Ulterior, spre finalul Epocii Clasice, *bona fides* pierde treptat din vizibilitate, fiind înlocuită prin alte valori morale precum *aequitas*, *benignitas* și *humanitas*¹⁴.

Următoarea etapă în evoluția conceptului este reprezentată de contribuția marilor gânditori creștini, concretizată în reglementările de drept canonic (a doua importantă sursă de influență pentru dreptul continental) și în interpretarea acestora.

Primul savant creștin care s-a preocupat de acest subiect a fost Sfântul Augustin care a pus bazele creștinizării conceptului. Necesitatea acestui proces se explică prin suprapunerea terminologică dintre credință și bună-credință, contribuind și la interpretarea într-o notă creștină a dreptului roman. Astfel, Sfântul Augustin a stabilit corespondența dintre minciună (nerespectarea promisiunilor) și păcat, oferind astfel o explicație teologică necesității respectării cuvântului dat¹⁵. Canoniștii au dezvoltat în timp aceste învățături, consolidând optica potrivit căreia voința liber exprimată a părților reprezintă fundamentul contractului și afirmând necesitatea îndepărtării de formalismul rigid tradițional¹⁶.

¹⁰ Ciucă V. M., *Drept roman. Lecțiuni*, volum II, ed. a II-a *addenda, corrigenda et incrementa*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2014, pp. 381-382.

¹¹ Turpin C. C., *Bonae Fidei Iudicia*, în *The Cambridge Law Journal*, volumul 23, nr. 2/1965 (pp. 260-270), p. 267.

¹² Ciucă V. M., *Drept roman, Lecțiuni*, volum I ..., *op. cit.*, pp. 212-214.

¹³ Valsan R., *op. cit.*, pp. 22-23.

¹⁴ Floare M., *op. cit.*, p. 40.

¹⁵ Jabbour R., *La bonne foi dans l'exécution du contrat*, Librairie Générale de Doctrine et de Jurisprudence, Issy-les-Moulineaux, 2016, pp. 19-20.

¹⁶ Floare M., *op. cit.*, pp. 43-45.

Au urmat contribuțiile esențiale din sec. XII și XIII ale călugărului Gratian, ale glosatorului Accursius și ale lui Toma d'Aquino. Prin efortul acestora, este întărită natura de obligație morală (interpretată astfel și în creștinism) a respectării cuvântului dat și se afirmă principiul echivalenței prestațiilor în materie contractuală (fiind vizibilă în acest punct influența filosofiei aristotelice, prin conceptul de justiție comutativă), care anticipează noțiunea modernă de echilibru contractual. De asemenea, pornind de la observațiile jurisprudențelor romane, juriștii medievali au preluat și adaptat conceptul potrivit căruia în contracte există obligații implicite, decurgând din natura și substanța acestora (deci, din echitate, bună-credință și *jus gentium*, în formularea romană). Toate aceste idei sunt reluate de postglosatorul Baldus de Ubaldis, care are meritul de a formula o explicație coerentă a conceptului juridic de bună-credință, preluat din dreptul roman și aculturat în dreptul canonic și în spațiul de influență creștină. Pentru acesta, principiul echității și bunei-credințe impune interdicția îmbogățirii pe seama altuia, adăugând și limita obligației de respectare a cuvântului dat, anume existența unei cauze¹⁷.

Aceste idei au fost continuate și rafinate ulterior de reprezentanții Scolasticii spaniole, în sec. XVI și XVII, de reprezentanții Școlii dreptului natural (Hugo Grotius, Samuel Pufendorf), în sec. XVII și XVIII, și de doctrina franceză anterioară codificării, prin Jean Domat și discipolul său, Robert Pothier. Deși aceste principii și reguli ale dreptului contractual nu au fost în mod constant expres fundamentate pe conceptele de echitate și bună-credință, se poate observa cu ușurință că ideile și raționamentele sunt în mare măsură echivalente cu cele formulate de canoniști, glosatori și postglosatori.

A urmat Codul napoleonian, referința absolută pentru codificările de drept continental. Deși în acele timpuri autonomia de voință devenise principiul fundamental al dreptului contractual¹⁸, codificarea franceză reglementează expres buna-credință în executarea contractelor în art. 1134 alin. (3) (devenit art. 1104 după ampla reformă a dreptului obligațiilor din anul 2016, context în care sfera de cuprindere a obligației de bună-credință este extinsă la etapele negocierii și încheierii contractelor). În același sens, codificarea germană de la finalul sec. XIX (BGB) consacră buna-credință în celebrul art. 242, care a determinat o revitalizare a discuțiilor purtate în jurul acestui concept și formarea unei jurisprudențe consistente¹⁹.

¹⁷ Ciucă V. M., *Euronomosofia. Periplus filosofic prin dreptul european. Lecțiuni*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2019, pp. 139-141; Gordley J., *Good faith in contract law in the medieval ius commune* (pp. 93-117) în R. Zimmermann, S. Whittaker (ed.), *op. cit.*, pp. 103-114; Dariescu C., *Fundamentele dreptului internațional privat*, Ediția a III-a, Editura Universul Juridic, București, 2023, p. 29.

¹⁸ Malaurie P., Aynès L., Stoffel-Munck P., *Droit des obligations*, ed. a VIII-a, Editura Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 2016, pct. 454.

¹⁹ Popa I.-F., *Buna-credință în dreptul contractelor. Genealogia, sursele și funcțiile bunei-credințe în dreptul contractelor* (pp. 41-79), în Nicolae M. (coord.), *Actul juridic în Noul Cod civil, Probleme teoretice cu implicații practice*, Editura Solomon, București, 2020, pp. 55-56.

Observăm rolul incontestabil pe care *bona fides* romană, adaptată și rafinată, l-a avut în dezvoltarea teoriei moderne a contractului pe continentul european. Cele doua milenii de evoluție se reflectă în prezent în consacrarea expresă a bunei-credințe în majoritatea codificărilor europene actuale: art. 1104 Cod civil francez²⁰, art. 242 Cod civil german²¹, art. 1170 Cod civil român, art. 227 Cod civil portughez²², art. 1375 Cod civil italian²³ etc. Având în vedere aceste constatări, putem afirma că buna-credința reprezintă o valoare juridică europeană, cel puțin în ceea ce privește culturile juridice de drept continental.

În acest punct al evoluției bunei-credințe juridice, majoritatea doctrinei recunoaște existența a trei principale înțelesuri ale noțiunii. În primul rând, buna-credință este un criteriu de interpretare, aplicabil pentru analiza unor clauze contractuale și chiar a unor dispoziții normative. În al doilea rând, are înțelesul unui standard obiectiv de conduită contractuală, sursă de obligații implicite și criteriu de evaluare pentru conduita părților și pentru conformitatea dispozițiilor contractuale. În al treilea rând, reprezintă o poziție subiectivă, care denotă necunoașterea unui element factual care poate genera efecte juridice²⁴. Aceste trei sensuri nu alcătuiesc o imagine completă, exhaustivă, a dimensiunilor bunei-credințe, dar reprezintă nucleul dur, fundamentele acestui concept. În funcție de forma concretă a reglementării în fiecare stat și de concretizarea unei orientări jurisprudențiale, unele sensuri vor avea o aplicabilitate mai importantă decât celelalte, care fie vor avea o relevanță marginală, fie nu vor avea aplicabilitate.

Însumând aceste observații, buna-credința a contribuit în mod esențial la flexibilizarea și deformalizarea dreptului pe continent, fluidizând comerțul și facilitând schimburile între persoane dincolo de granițele cetății²⁵. Din acest punct de vedere, se poate observa o asemănare între rolul pe care l-a îndeplinit buna-credința de-a lungul timpului și unul dintre scopurile Uniunii Europene, de a crea un spațiu liber, fără bariere, pentru comerț pe continentul european²⁶. Ajungem în acest fel către cel de-al doilea element al analizei propuse.

Preocupările formulate sunt rezumate foarte bine în titlul de secțiune utilizat de S. Whittaker și R. Zimmermann în lucrarea citată anterior în cursul

²⁰ https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000032040772, accesat în 30.06.2025.

²¹ <https://laweuro.com/?p=15442>, accesat în 30.06.2025.

²² <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/3545>, accesat în 30.06.2025.

²³ <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16608>, accesat în 30.06.2025.

²⁴ Fauvarque-Cosson B., Mazeaud D. (coord.), *European Contract Law. Materials for a Common Frame of Reference: Terminology, Guiding Principles, Model Rules*, Editura Sellier, European Law Publishers, Munich, 2008, pp. 164-180; în același sens, cu diferențe punctuale, a se vedea și, e. g., Valsan R., *op. cit.*, pp. 21-22.

²⁵ Whittaker S., Zimmermann R., *Good faith in European contract law: surveying the legal landscape* (pp. 8-62), în Zimmermann R., Whittaker S. (coord.), *Good Faith in European Contract Law*, Editura Cambridge University Press, Cambridge, 2000, p. 18.

²⁶ Art. 3 al Tratatului privind Uniunea Europeană, https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:2bf140bf-a3f8-4ab2-b506fd71826e6da6.0001.02/DOC_1&format=PDF, accesat în 30.06.2025.

acestui studiu: „Good faith: common core or imposition?”²⁷. Autorii se întreabă astfel dacă buna-credință contractuală reprezintă un concept împărtășit de toate statele membre ale Uniunii Europene sau dacă numai unele state îl recunosc, fiind impus celorlalte²⁸.

Discuția devine relevantă începând cu finalul sec. XX, când o comisie independentă formată în principal din profesori universitari din statele membre ale Uniunii Europene, condusă de Ole Lando, a început să lucreze (prima întâlnire având loc 1980 în Brussels) pentru elaborarea unui model pentru unificarea dreptului european al contractelor, denumit ulterior Principiile Dreptului European al Contractelor (PECL). Scopul acestei comisii a fost de a crea o infrastructură comună la nivelul Uniunii Europene care să funcționeze ca un drept comun al contractelor, contribuind la armonizarea sistemelor naționale care în mod natural conțin și principii și interpretări divergente. Reglementarea expresă a bunei-credințe ocupă un loc central în cadrul PECL, făcând parte din Capitolul I, intitulat Prevederi Generale²⁹. Astfel, conform art. 1:201, conduita părților trebuie să corespundă standardelor bunei-credințe și comportamentului onest³⁰. Observăm caracterul optimist al propunerii regăsite în PECL, ce decurge atât din interpretarea sistematică a acestora, cât și din înțelesul concret dat bunei-credințe, anume de standard obiectiv de comportament (probabil cel mai disputat dintre înțelesurile bunei-credințe). Mai mult, redactorii PECL au afirmat expres în analiza Capitolelor 1-9 faptul că unele prevederi (între care este enumerat și art. 1:201) sunt atât de importante încât, spre deosebire de alte prevederi din cadrul PECL, nu permit derogări³¹.

Eforturile de armonizare la nivelul Uniunii Europene au continuat prin pregătirea Draft Common Frame of Reference (DCFR). DCFR a fost conceput ca un suport pentru viitoare proiecte normative europene, conținând principii generale de drept contractual (și nu numai) și modele de prevederi reprezentând o sinteză a celor mai bune soluții existente în statele membre. În conținutul DCFR, asemenea PECL, se găsesc numeroase referiri la principiul contractual al bunei-credințe, inclusiv în Cărțile și Capitolele dedicate prevederilor generale (e. g., art. 1:103 din Cartea I și art. 1:103 din Cartea a III-a³²)³³.

Deși PECL și DCFR reprezintă modele de reglementare, având un caracter academic, ambele și-au propus armonizarea dreptului european în materie contractuală, inspirându-se inclusiv din legislația, practica judiciară și doctrina

²⁷ Whittaker S., Zimmermann R., *op. cit.*, p. 12.

²⁸ *Idem*, pp. 12-16.

²⁹ Lando O., Beale H. (coord.), *Principles of European Contract Law. Parts I and II*, Editura Kluwer Law International, Haga, 2000, pp. xi-xx.

³⁰ https://www.trans-lex.org/400200#head_11, accesat în 30.06.2025.

³¹ Lando O., Beale H. (coord.), *op. cit.*, p. xxix.

³² https://www.trans-lex.org/400725/_/outline-edition-/#head_52, accesat în 30.06.2025.

³³ Bertolini A., *European Commercial Contract Law*, pp. 26-29, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/753420/IPOL_STU\(2023\)753420_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/753420/IPOL_STU(2023)753420_EN.pdf), accesat în 30.06.2025.

statelor membre, căutând să identifice soluții optime și acceptabile pentru toate statele membre. În acest context, referirile importante pe care le fac la buna-credință devin relevante, întrucât în opinia redactorilor, buna-credință reprezintă o regulă în materia contractuală ce poate și trebuie aplicată unitar la nivel european³⁴.

Un alt proiect care trebuie amintit în acest context și care se inspiră din cele sus-amintite este *Common European Sales Law* (CESL), de această dată fiind vorba despre un instrument opțional care avea drept scop unificarea legislației în materia contractelor de vânzare de bunuri mobile și de furnizare de conținut digital și servicii conexe încheiate între profesioniști sau între profesioniști și consumatori. CESL conținea, asemenea celorlalte inițiative europene, prevederi cu privire la buna-credință. După numeroase dezbateri și modificări, proiectul a fost abandonat în anul 2019, invocându-se mai multe motive care au condus la acest rezultat. În primul rând, statele membre se opun unei reglementări atât de cuprinzătoare într-un domeniu atât de sensibil și de specific tradiției sistemelor naționale, precum dreptul contractual. De asemenea, s-a considerat că ambiguitatea specifică principiului bunei-credințe contractuale nu ar putea contribui eficient la dezideratul armonizării, întrucât împieteză asupra necesității unei interpretări unitare a CESL în statele membre³⁵.

Având în vedere toate aceste constatări, nu se poate afirma că buna-credință este unicul motiv care a împiedicat dezvoltarea unei reglementări ample la nivel european în materia dreptului contractual, existând numeroase alte piedici. Prezența sa în aceste importante proiecte întărește teoria care afirmă caracterul său de valoare juridică europeană. Cu toate acestea, nu poate fi neglijat un element important, observat și de redactorii PECL: sistemul de *common law* britanic (relevant în acest context întrucât dezbaterile analizate au avut loc preponderent înainte de Brexit) nu recunoaște existența unui asemenea principiu în materie contractuală, considerându-l vag și incompatibil cu autonomia de voință a părților și cu necesitatea de a asigura predictibilitatea raporturilor juridice. Fără a afirma contrariul, poziția trebuie nuanțată, întrucât doctrina recunoaște existența unor instituții de drept specifice, autonome, care produc efecte care se circumscriu în dreptul continental efectelor bunei-credințe (*e. g., doctrine of frustration*). Mai mult, în ultimii ani, s-a dezvoltat pe cale jurisprudențială (începând cu hotărârea istorică *Walford v. Miles*³⁶) un curent care acceptă în anumite condiții expuse limitativ influența bunei-credințe asupra dreptului britanic³⁷.

Buna-credință nu lipsește însă cu desăvârșire din reglementările europene în vigoare. Un exemplu relevant și care se bucură de o aplicare îndelungată este Directiva 93/13/CEE a Consiliului din data de 5 aprilie 1993 privind clauzele

³⁴ Bertolini A., *op. cit.*, pp. 20-29.

³⁵ *Idem*, pp. 29-39.

³⁶ House of Lords, *Walford and others v. Miles and another*, Hotărârea din data de 23 ianuarie 1992, în integritate, <https://www.ius.uzh.ch/dam/jcr:0ad63435-bcb7-490f-ab7b154d9acc497f/Walford%20v.%20Miles.pdf>, accesat în 30.06.2025.

³⁷ Whittaker S., Zimmermann R., *op. cit.*, pp. 39-48.

abuzive în contractele încheiate cu consumatorii, cu importante efecte în dreptul contractual european, și care va fi analizată în secțiunea următoare.

3. Directiva 93/13/CEE a Consiliului din data de 5 aprilie 1993

Buna-credință, înțeleasă ca valoarea universală juridico-morală, reprezintă un pilon în materie de protecție a consumatorului, fiind un element important în angrenajul amplu al instrumentelor de combatere a practicilor abuzive ale profesioniștilor în raporturile juridice contractuale ale acestora din urmă cu consumatorii.

În dreptul Uniunii Europene, combaterea clauzelor abuzive a fost pentru prima dată reglementată prin Directiva 93/13/CEE a Consiliului din data de 5 aprilie 1993 privind clauzele abuzive în contractele încheiate cu consumatorii. Scopul adoptării acestui act normativ a constat în protecția consumatorilor, aceștia, din punctul de vedere al puterii de negociere și a capacității de informare, fiind într-o poziție inferioară prin comparație cu profesioniștii³⁸.

Practica inserării unor asemenea clauze în contractele încheiate între profesioniști și consumatori își are originea în creșterea nivelului de producție, a capacității de distribuție a produselor și serviciilor, precum și în fenomenul vânzării în masă³⁹. În acest sens, pentru a eficientiza activitatea, profesioniștii încep să folosească modele standard de contract, în cadrul căruia inserează clauze care nu pot fi negociate și care, adeseori, se dovedesc a fi dezavantajoase pentru consumatori.

Această stare de dezavantaj, de dezechilibru contractual, este conturată mai ales în situația în care concurența dintre profesioniști este una limitată. Într-o astfel de ipoteză, în care profesionistul adoptă o conduită în cadrul negocierilor contractuale de tipul *take it or leave it*, care nu presupune veritabile negocieri, consumatorii sunt practic nevoiți să achieseze la condițiile impuse dacă își doresc să acceseze un anumit serviciu sau să se bucure de un anumit produs, alternativa fiind cea a refuzului de a încheia contractul. Cu alte cuvinte, folosirea unor modele standard de contract, care cuprind clauze nenegociabile, transformă eventualul contract încheiat între profesionist și consumator într-un contract de adeziune⁴⁰.

Prin urmare, scopul directivei a fost acela de a asigura un nivel de protecție sporit consumatorilor prin urmărirea suprimării dezechilibrului considerabil creat consumatorului de către poziția mai puțin favorabilă din punct de vedere juridic a

³⁸ Fișă tematică, elaborată de Direcția Cercetare și Documentare din cadrul Curții de Justiție a Uniunii Europene, https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2023-12/tra-doc-ro-div-c-0000-2023-202303989-05_00.pdf, p. 1, accesată în 20.05.2025.

³⁹ L. Mihali-Viorescu, *Clauzele abuzive în contractele de credit*, ed. a 2-a, Editura Hamangiu, București, 2017, p. 129.

⁴⁰ Vasilescu P., *Drept civil. Obligații*, ed. a 3-a, Editura Hamangiu, București, 2024, pp. 346-347; pentru o analiză detaliată a contractului de adeziune, a se vedea și Bercea L., *Contractul de adeziune. O analiză structurală și funcțională a standardizării contractuale*, în Revista Română de Drept Privat nr. 4/2020, pp. 367-427.

acestui în faza preliminară a negocierilor contractuale, prin raportare la cadrul normativ al sistemului de drept național în vigoare în această materie⁴¹.

În cuprinsul directivei, în art. 3 alin. (1), regăsim o definiție a acestor clauze abuzive, potrivit căreia „o clauză contractuală care nu s-a negociat individual se consideră ca fiind abuzivă în cazul în care, în contradicție cu cerința de bună credință, provoacă un dezechilibru semnificativ între drepturile și obligațiile părților care decurg din contract, în detrimentul consumatorului”. Cu privire la analiza caracterului abuziv al unei clauze, conform celui de-al șaisprezecelea considerent al aceleiași directive, o asemenea analiză trebuie să mai întrunească o cerință, și anume aprecierea globală a intereselor implicate, cerință considerată ca fiind în directă legătură cu aprecierea bunei-credințe.

Referitor la chestiunea aprecierii bunei-credințe, tot în cuprinsul directivei este evidențiat faptul că „la aprecierea bunei-credințe, trebuie acordată o atenție deosebită forței pozițiilor de negociere ale părților, faptului de a ști dacă consumatorul a fost încurajat să și dea acordul pentru clauza în cauză și dacă bunurile sau serviciile au fost vândute sau furnizate la cererea expresă a consumatorului; întrucât condiția de bună-credință poate fi îndeplinită de vânzător sau furnizor [a se citi «profesionist»] atunci când acesta acționează în mod corect și echitabil față de cealaltă parte de ale cărei interese legitime trebuie să țină seama”⁴².

Optica legislativă în materie de combatere a practicii clauzelor abuzive promovată prin adoptarea Directivei 93/13/CEE a fost consacrată și în dreptul național, Directiva 93/13/CEE fiind transpusă prin intermediul adoptării Legii nr. 193/2000 privind clauzele abuzive din contractele încheiate între profesioniști și consumatori. Conform art. 4 alin. (1) din această lege, „o clauză contractuală va fi considerată abuzivă dacă nu a fost negociată direct cu consumatorul și, prin ea însăși sau împreună cu alte prevederi din contract, creează, în detrimentul consumatorului și contrar cerințelor bunei-credințe, un dezechilibru semnificativ între drepturile și obligațiile părților”⁴³.

Raportat la această definiție, doctrina în materie identifică anumite elemente esențiale care sunt utilizate pentru a determina caracterul abuziv al unei clauze: clauza să nu fi făcut obiectul unei negocieri între părți, fiind specifică contractelor-tip; clauza să contribuie la un dezechilibru contractual care să avantajeze profesionistul, înțeles în sensul de dezechilibru juridic, care să permită afirmarea abuzivă a interesului părții mai puternice, profesionistul, în detrimentul

⁴¹ Hotărârea din 14 martie 2013, Aziz împotriva Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (CatalunyaCaixa) (C-415/11, EU:C:2013:164), <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=135024&pageIndex=0&doclang=RO&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=258627>, accesată în 04.05.2025.

⁴² Directiva 93/13/CEE a Consiliului din 5 aprilie 1993 privind clauzele abuzive în contractele încheiate cu consumatorii, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=celex%3A31993L0013>, accesată în 20.05.2025.

⁴³ Legea 193/2000 privind clauzele abuzive din contractele încheiate între profesioniști și consumatori, <https://sintact.ro/#/act/16823891/10?directHit=true&directHitQuery=legea%20193%2F2000&searchPit=2025-07-01>, accesată în 04.05.2025.

interesului părții mai slabe, consumatorul; clauza să contravină exigenței de bună-credință, înțeleasă într-un sens autonom, specific spiritului Directivei; clauza să fie analizată în contextul tuturor circumstanțelor relevante, *e. g.*, natura obiectului contractului, contextul care a determinat încheierea contractului sau efectele generate de corelația clauzei cu alte clauze contractuale sau cu alte contracte la care se face trimitere⁴⁴.

În plus față de definiția de mai sus, Legea nr. 193/2000 reglementează o serie de tipare de clauze abuzive, o „listă neagră”⁴⁵. În cazul în care o clauză se încadrează într-unul dintre tiparele regăsite în lista-anexă a Legii nr. 193/2000, aceasta este considerată ca fiind abuzivă, nemaifiind necesară parcurgerea filtrului analizei caracterului abuziv din prisma îndeplinirii cumulative a condițiilor anterior expuse.

De asemenea, suplimentar față de necesitatea asigurării unui echilibru contractual între profesioniști și consumatori, respectiv față de obligativitatea respectării exigențelor principiului bunei-credințe, CJUE, în cauza *Verein für Konsumenteninformation împotriva Amazon EU Sàrl*, a introdus un criteriu suplimentar în legătură cu aprecierea criteriului abuziv al clauzelor contractuale, mai exact criteriul transparenței⁴⁶. În această modalitate, este subliniată pe cale jurisprudențială importanța redactării clare și inteligibile a clauzelor cuprinse în contractele încheiate între profesioniști, astfel încât consumatorul să poată evalua just totalitatea consecințelor economice care derivă dintr-o asemenea clauză.

Mai mult, Curtea stabilește prin pronunțarea Hotărârii din 30 aprilie 2014, în cauza *Kásler și Káslerné Rábai împotriva OTP Jelzálogbank Zrt.*, în cadrul căreia au fost analizate clauzele care privesc cursurile de schimb din cuprinsul contractelor de împrumut în monedă străină, faptul că nu este suficient ca o clauză referitoare la schimbul valutar să fie redactată clar și inteligibil exclusiv în plan formal și gramatical, ci trebuie ca, în cuprinsul contractului să fie scoase în evidență particularitățile operațiunii de schimb valutar al monedei străine. Pe cale de consecință, a reținut Curtea faptul că este de responsabilitatea instanțelor naționale să stabilească dacă un consumator obișnuit, suficient de atent și de informat ar fi fost capabil, pe baza informațiilor primite din partea creditorului contractului de împrumut de consumație, să înțeleagă nu doar distincția dintre cursul valutar de schimb de vânzare și cel de schimb valutar de cumpărare a unei monede străine, ci

⁴⁴ Pop L., Popa I.-F., Vidu S. I., *Drept civil. Obligațiile*, ed. a 2-a, Editura Universul Juridic, București, 2020, pp. 101-107.

⁴⁵ Pop L., Popa I.-F., Vidu S. I., *op. cit.*, pp. 105-106; conform opiniei expuse în lucrarea citată, această listă poate fi analizată în contextul elementelor esențiale care contribuie la determinarea caracterului abuziv al unei clauze. De asemenea, în funcție de modalitatea de transpunere a anexelor Directive, unele state au optat pentru interpretarea caracterului listei ca fiind unul de tipul *black letter rule*.

⁴⁶ Hotărârea din 28 iulie 2016, *Verein für Konsumenteninformation împotriva Amazon EU Sàrl* (C-191/15, ECLI:EU:C:2016:612), <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=182286&pageIndex=0&doclang=RO&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=262541>, accesată în 04.05.2025.

și să aprecieze corect impactul pe care aplicarea unui astfel de curs valutar l-ar avea asupra calculului ratelor și față de costul total al împrumutului⁴⁷. Într-o altă formulare, condiția respectării bunei-credințe presupune faptul că un profesionist trebuie să pună la dispoziție informații clare și complete consumatorului, asigurându-se în mod concret că un consumator poate înțelege și evalua potențialele consecințe de ordin financiar pe care le implică clauzele contractuale, mai ales cele referitoare la cursul de schimb valutar al unei monede străine.

Condiția bunei-credințe a fost în nenumărate rânduri verificată și în jurisprudența obligatorie națională. În acest sens, un exemplu relevant îl constituie Decizia nr. 886 din 18 mai 2016, pronunțată de către Înalta Curte de Casație și Justiție. În cauză, a reținut instanța supremă că a fost inserată o clauză în contract cu privire la dobânda variabilă cu încălcarea cerinței bunei-credințe. Instanța supremă a evidențiat faptul că recurenta-pârâtă beneficiază de prezumția de bună-credință. Cu toate acestea, prezumția a fost răsturnată prin includerea unei clauze, cu caracter echivoc, referitoare la dobânda variabilă. Pe cale de consecință, ținând cont de acest aspect esențial, instanța supremă a statuat că banca, în calitate sa de profesionist, fiind partenerul mai puternic în raportul juridic contractual, a căutat să se ferească de potențialele riscuri, transferând riscurile corespunzătoare derulării contractului asupra consumatorului, partenerul mai slab în relațiile contractuale, cu încălcarea atât a principiului solidarismului contractual, cât și a obligației de executare cu bună-credință a contractului⁴⁸.

Conform jurisprudenței obligatorii în materie a CJUE, noțiunile de „dezechilibru semnificativ” și de „bună-credință”, la care am făcut referire în rândurile precedente trebuie înțelese ca având un sens autonom. Le vom explica pe rând, din punctul de vedere al jurisprudenței CJUE, mai precis ținând cont de considerentele pronunțate prin Hotărârea CJUE în cauza *Aziz împotriva Caixa d’Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (CatalunyaCaixa)*.

Referitor la noțiunea de „dezechilibru semnificativ” au fost reținute mai multe aspecte relevante pe care le redăm în acest punct. Astfel, criteriul principal pentru a determina dacă o clauză provoacă un „dezechilibru semnificativ” între drepturile și obligațiile cocontractanților, în detrimentul consumatorului, constă în analiza dispozițiilor aplicabile în materie din dreptul național, în lipsa unui acord al părților cu privire la dreptul aplicabil contractului lor. Prin intermediul unei astfel de analize comparative, instanța națională va putea evalua dacă prin clauzele cuprinse în contract îi este creată consumatorului o situație juridică defavorabilă față de cea reglementată de normele în vigoare în dreptul național. Totodată, în acest sens, este importantă evaluarea situației juridice în care se regăsește consumatorul în cauză raportat la mijloacele efective de care acesta dispune pentru

⁴⁷ Hotărârea din 30 aprilie 2014, Kásler și Káslerné Rábai împotriva OTP Jelzálogbank Zrt. (C-26/13, EU:C:2014:282), <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=151524&pageIndex=0&doclang=RO&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=265303>, accesată în 04.05.2025.

⁴⁸ Decizia nr. 886 din 16 mai 2016 a Înaltei Curți de Casație și Justiție, <https://www.iccj.ro/2016/05/16/decizia-nr-8-din-16-mai-2016/>, accesată în 04.05.2025.

a face ca utilizarea unor clauze abuzive să se oprească, potrivit reglementărilor din dreptul național.⁴⁹

În ceea ce ține de noțiunea de „bună-credință”, în aceeași cauză au fost reținute următoarele cu privire la faptul că un dezechilibru semnificativ este produs în contradicție cu cerința de bună-credință, și anume: este important ca instanța națională să verifice dacă vânzătorul sau furnizorul, având o conduită contractuală corectă și echitabilă față de consumator, putea să aibă o așteptare rezonabilă ca o clauză potențial abuzivă ar fi acceptată de către consumator ca urmare a unei negocieri individuale a clauzei respective⁵⁰.

Prin urmare, pentru verificarea respectării cerinței bunei-credințe, este necesară stabilirea faptului că, în condițiile în care profesionistul a acționat în mod corect și echitabil față de consumator, profesionistul se putea aștepta ca în mod rezonabil clauza să fie acceptată de către consumator ca urmare a unei negocieri individuale.

Fără a realiza o analiză exhaustivă a subiectului, considerăm utilă introducerea în finalul acestei expuneri a unor scurte repere ce conturează regimul sancționator aplicabil atunci când se constată caracterul abuziv al unei clauze. Acesta se deduce din art. 6 și 7 ale Legii nr. 193/2000 și din scopul Directivei și, deși chestiunea nu face obiectul unui consens, doctrina și jurisprudența majoritare apreciază că sancțiunea incidentă este nulitatea absolută parțială. În acest fel, aplicarea regimului nulității se rezumă la clauza considerată abuzivă, contractul subzistând, dacă acest lucru este posibil. Nulitatea poate fi astfel invocată și de instanță, din oficiu, sau de consumator, fie pe cale principală (care ia forma unei acțiuni în constatare), fie de excepție (în apărare, împotriva profesionistului)⁵¹.

4. Concluzii

În final, având în vedere evoluția istorică a dreptului contractelor pe cea mai mare parte a continentului european, reglementările naționale din majoritatea statelor membre ale Uniunii Europene și reglementările unionale, putem afirma (cu o singură rezervă) că buna-credință reprezintă o veritabilă valoare juridică europeană.

Cu excepția *common law*-ului britanic, observăm continuitate și consecvență în abordarea conceptului juridic de bună-credință pe continentul

⁴⁹ Hotărârea din 14 martie 2013, Aziz împotriva Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (CatalunyaCaixa) (C-415/11, EU:C:2013:164), <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=135024&pageIndex=0&doclang=RO&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=258627>, accesată în 04.05.2025.

⁵⁰ Hotărârea din 14 martie 2013, Aziz împotriva Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (CatalunyaCaixa) (C-415/11, EU:C:2013:164), <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=135024&pageIndex=0&doclang=RO&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=258627>, accesată în 04.05.2025..

⁵¹ Pop L., Popa I.-F., Vidu S. I., *op. cit.*, pp. 106-107 (și notele de subsol citate de autori); Baias Fl. A., Chelaru E., Constantinovici R., Macovei I. (coord.), *Noul Cod Civil. Comentariu pe articole*, ed. a 2-a, Editura C. H. Beck, București, 2014, p. 1746.

european, cu nuanțările specifice fiecărei culturi juridice naționale. Cu toate acestea, așa cum afirmam, nici sistemul britanic nu este întru totul străin de bună-credință ci, dimpotrivă, există chiar o tendință de asimilare treptată a noțiunii (în condiții stricte și în concordanță cu specificul britanic).

De asemenea, aplicarea consecventă și îndelungată a Directivei 93/13/CEE a Consiliului din data de 5 aprilie 1993 privind clauzele abuzive în contractele încheiate cu consumatorii a creat o jurisprudență solidă la nivelul Uniunii Europene într-un domeniu de o importanță deosebită, având în centrul său conceptul juridic de bună-credință.

Referințe

- ***, *Fișă tematică*, elaborată de Direcția Cercetare și Documentare din cadrul Curții de Justiție a Uniunii Europene, https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2023-12/tra-doc-ro-div-c-0000-2023-202303989-05_00.pdf, [on-line].
- ***, House of Lords, *Walford and others v. Miles and another*, Hotărârea din data de 23 ianuarie 1992, [on-line].
- ***, Hotărârea din 14 martie 2013, Aziz împotriva Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (CatalunyaCaixa) (C-415/11, EU:C:2013:164), [on-line].
- ***, Hotărârea din 28 iulie 2016, Verein für Konsumenteninformation împotriva Amazon EU Sàrl (C-191/15, ECLI:EU:C:2016:612), [on-line].
- ***, Hotărârea din 30 aprilie 2014, Kásler și Káslerné Rábai împotriva OTP Jelzálogbank Zrt. (C-26/13, EU:C:2014:282), [on-line].
- ***, Decizia nr. 886 din 16 mai 2016 a Înaltei Curți de Casație și Justiție, [on-line].
- Baias Fl. A., Chelaru E., Constantinovici R., Macovei I. (coord.), *Noul Cod Civil. Comentariu pe articole*, ed. a 2-a, Editura C. H. Beck, București, 2014.
- Bercea L., *Contractul de adeziune. O analiză structurală și funcțională a standardizării contractuale*, în Revista Română de Drept Privat nr. 4/2020, pp. 367-427.
- Bertolini A., *European Commercial Contract Law*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/753420/IPOL_STU\(2023\)753420_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/753420/IPOL_STU(2023)753420_EN.pdf), [on-line].
- Cicero, *De officiis*, traducerea împreună cu Introducerea și Note de A. P. Peabody, Editura Little, Brown and Co., Boston, 1887.
- Ciucă V. M., *Drept privat comparat. Lecțiuni*, volum I, Prolegomene, ed. a III-a, *corrigenda, addenda et incrementa*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2019.
- Ciucă V.M., *Drept roman, Lecțiuni, Ediția a II-a addenda, corrigenda et incrementa*, volumele I, II, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2014.
- Ciucă V. M., *Euronomosofia. Periplu filosofic prin dreptul european. Lecțiuni*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2019.
- Dariescu C., *Fundamentele dreptului internațional privat*, Ediția a III-a, Editura Universul Juridic, București, 2023.
- Dumézil, G., *La religion romaine archaïque*, Editura Payot, Paris, 1974.
- Fauvarque-Cosson B., Mazeaud D. (coord.), *European Contract Law. Materials for a Common Frame of Reference: Terminology, Guiding Principles, Model Rules*, Editura Sellier. European law publishers, Munich, 2008.
- Floare M., *Bună și reaua credință în negocierea și executarea contractelor de drept comun*, Editura Universul juridic, București, 2015.
- Freyburger G., *Étude sémantique et religieuse depuis les origines jusqu'à l'époque augustéenne*, Editura Les belles lettres, Paris, 2009.

Emergența bunei-credințe ca valoare europeană. Perspectiva clauzelor abuzive

- Gherasim D., *Buna-credință în raporturile juridice civile*, Editura Academiei, București, 1981.
- Jabbour R., *La bonne foi dans l'exécution du contrat*, Librairie Générale de Doctrine et de Jurisprudence, Issy-les-Moulineaux, 2016.
- Lando O., Beale H. (coord.), *Principles of European Contract Law. Parts I and II*, Editura Kluwer Law International, Haga, 2000.
- Malaurie P., Aynès L., Stoffel-Munck P., *Droit des obligations*, ed. a VIII-a, Editura Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 2016.
- Mihali-Viorescu L., *Clauzele abuzive în contractele de credit*, ed. a 2-a, Editura Hamangiu, București, 2017.
- Nicolae M. (coord.), *Actul juridic în Noul Cod civil, Probleme teoretice cu implicații practice*, Editura Solomon, București, 2020.
- Pop L., Popa I-F., Vidu S. I., *Drept civil. Obligațiile*, ed. a 2-a, Editura Universul Juridic, București, 2020.
- Turpin C. C., *Bonae Fidei Iudicia*, în *The Cambridge Law Journal*, volumul 23, nr. 2/1965, pp. 260-270.
- Valsan R., *Fides, bona fides, and bonus vir: Relations of trust and confidence in Roman Antiquity*, în *Journal of Law, Religion and State*, volumul 5, nr. 1/2017, pp. 48-85, <https://doi.org/10.1163/22124810-00501003>.
- Vasilescu P., *Drept civil. Obligațiile*, ed. a 3-a, Editura Hamangiu, București, 2004.
- Zimmermann R., Whittaker S. (coord.), *Good Faith in European Contract Law*, Editura Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- <https://eur-lex.europa.eu/>.
- <https://laweuro.com/>.
- <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/>.
- <https://sintact.ro/>.
- <https://www.trans-lex.org/>.
- <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/>.

